

בכמה מקומות בגמרא בדומה לזה, וכמו שכתב הש"ה (תורה שבעל פה כלל ברייתות): 'כשלא היה צורך להביא אלא הרישא ומביא גם הסיפא, דרך ראשי ישיבות ליישב על דרך שאם לא היה מביא הסיפא היינו יכולים לתרץ קושינו...!'

ומכל מקום ידוע שכן דרך הש"ס בכמה מקומות, להביא גם הסיפא אגב גררא (כדברי רש"י במנחות ח: ד"ה בן בתירא), או לפרש הברייתא תחילה הגם שאין בזה צורך לעצם הנידון המדובר, כמו שכתבו ראשונים (ע' תוס' מו"ק ח. ד"ה ולערב; רשב"א וריטב"א חולין ה. תו"י יומא סג.). ואף מצינו 'גררא לגררא' – שמביא הסיפא אגב גררא, ואגב שמביא הסיפא הוא גם דן בפירושה, כמו כאן [כן יש במועד קטן ח. ובתד"ה ולערב] (מגדים חדשים כאן. וע"ע יד דוד זכאים ו:).

דף יט

'אמר רבי יהושע בן לוי: כל המספר אחר מטתן של תלמידי חכמים נופל בגיהנם... – כלומר אפילו אחר פטירתם, וכל שכן בחייהם.

וגם באדם שאינו תלמיד חכם אסור הדבר, אלא שאין עונשו של המספר חמור כל כך כמו המספר אחר תלמיד חכם (עפ"י נמוקי יוסף ועוד).

וע' או"ח תרו, ג: 'תקנת קדמונינו וחרם שלא להוציא שם רע על המתים'.

– יש מפרשים 'אחר מיטתן' מלשון הטיה – כגון בדבר זה נטה פלוני, שלא עשה כראוי (ראשונים). ומדברי הנמוקי-יוסף נראה שמפרש, שמספר דברים בעלמא לאחר מיטתו, בשעת הלוייתו, ואסור הדבר מפני שמסיח דעתו מהספדו. ולכך נענש אותו אדם שדיבר אחר מיטתו של שמואל – שהקב"ה תובע כבודו של החכם.

'אמר רבי יהושע בן לוי: בכ"ד מקומות בית דין מנדים על כבוד הרב...'. כתוב בדרישה בשם מהרמ"ץ: דמהר"ם כתב דבזמן הזה שהנדויין מקולקלין, אין מנדין כל מי שראוי לנדות, אף בעבירות גדולות, דאפילו בשורת הדין לא החמירו חכמים פן ימנענו מלעשות תשובה, כל שכן שבדורינו שנבלים מביישים את האדם על ככה, ולפעמים אין האדם מושל ברוחו ויבוא לידי דברים הרעים ואפילו שפיכות דמים... (מובא בט"ז יו"ד סוסי' שלד).

'... ואמרו לו: מעשה בכרכמית שפחה משוחררת בירושלים והשקוה שמעיה ואבטליון. ואמר להם: דוגמא השקוה – לפי שהיו גרים כמותה, ורצו להעלות קרנם של גרים ולהראות חשיבותם, שהם כבני ישראל לכל דבר; – ולפי שגינה בזה את שמעיה ואבטליון, לכך נידוהו (עפ"י הערוך).

'חס ושלום שעקביא בן מהללאל נתנדה'. לשון זו, 'חס ושלום', נמצא בדברי רז"ל בהרבה מקומות. [במשנה מופיע פעמיים – בעדיות ה,ו ובידים ג,ה. ובבבלי ובירושלמי ומדרשים עוד כחמשים פעם]. וענינו כמו 'חלילה', 'הס מלהזכיר'. ופירושו המילולי נראה, כאומר רחמים ושלום מאת ה' עלינו מלעשות או מלומר כדבר הזה, כלומר שלא יביאנו לידי מכשול הזה (עפ"י רא"ם וגור אריה, מובא במגדים חדשים כאן).

'אלמלא תודוס אתה גוזרני עליך נדוי'. בפסחים (ג:). נסתפקן אם משום שהיה אדם גדול לכך לא נידוהו, מפני כבודו, או בעל אגרופים היה ומפני היראה לא נידוהו. ופשטו שגברא רבה היה. ורבי יוסי בר אבין אמר: מטיל מלאי לכיסן של תלמידי חכמים היה. וכתב בשו"ת חות יאיר (קמא) לשמוע מזה שיש רשות להמנע מלנדות את החייב נידוי בגלל חשש מניעת ריוח של תלמידי חכמים, וכל שכן משום גרם היזק ממונם. וכן מותר להמנע במקום חשש סכנה למגדים – שהרי רצו לומר שהיה בעל אגרופים ולכך לא נידוהו. יש מי שכתב שזהו רק כששב מחטאו אבל התרו בו ועדיין עומד במרדו – מגדים אותו ללא נשיאת פנים (עפ"י חק יעקב תעו).

וזהו תנורו של עכנאי...'. בבאור כל אותו מעשה ובמסתעף, ע' במובא בב"מ נט.

'בזמן שהמת מוטל לפנייהם – נשמטין אחד אחד' בריחוק ד' אמות מן המת, 'זקורין' (אהל מועד).

'והוא יושב ודומם' – שהרי אינו מצווה בקריאת שמע עד שיקבר מתו (כלבו). ואם רצה לקרוא – כתב הראב"ד: אף על פי שדעתו טרודה, יכול לקרוא ויהא כקורא בתורה, ולא יהא נראה כפורק עול מלכות שמים מעליו. ואולם הרמב"ן פסק שאסור לו להחמיר, מפני כבוד המת. וכן הכרעת הפוסקים (או"ח עא.א. ע"ש).

'לעולם אל יפתח אדם פיו לשטן' –

'... זו שאלה פלוסופית, שתולין הכל בטבע הנוהג, אך לפי הנראה מן הכתוב והסכמת חכמי התורה אינו כן, אלא יש בכל או סגולות או דברים נעלמים לא נתבארה לנו עתה סבותם, והוא שאמרו (מועד קטן יח.) 'ברית כרותה לשפתים'. ואמרו (כתובות סב:) 'הוה כשגגה היוצאה מלפני השליט ונח נפשיה דיהודה', וכאלה רבים. וזו היא המניעה בקללה והחפץ בברכות, ואמרו (מגילה טו.) אל תהי ברכת הדיוט קלה בעיניך – ואם נמשך בזה אחר הטבע, מה תזיק הקללה ומה תועיל הברכה, יקללו המה והשם יברך. ואמרו 'אל יפתח אדם פיו לשטן' והביאו ראייה מן הכתוב... וגם חכמי הפילוסופיא אינן יכולין ליתן טעם לסגולות הנגלות לעין כל בעשבים ובאבנים, כאבן השואבת הברזל והברזל ישוטט על פני המים ולא ינוח עד שיהו פניו אל פני הסדן, היש מגיד טעם בזה בכל חכמיהם... (מתוך תשובת הרשב"א ח"א תח).

'... ובוזה ניתן להבין ענין 'לעולם אל יפתח פיו לשטן' שפירושו שלא יאמר דברים שנשמע מהם כאילו הוא מזלזל בחייו, כי בזה מעורר בעצמו מדת הדין (עיין מהרש"א חידושי אגדות כתובות ח:). והענין הוא, שאם לא ירגיש אדם עיכוב פנימי מלהוציא מפיו דברים כאלה, זה לאות שבתוך לבו לא יחוש הרבה לערך העליון שבחייו כנ"ל, כי נגד מה שמושרש ממש בלב לא ימצא אדם בנפשו היכולת להוציא בשפתיו משום אופן, ואפילו להזכיר דבר זה כצד אפשרי לא יוכל. ואם הוא מוכן באופן גס להוציא אפשרות זו מפיו, הרי זה בדקי דקות מעין אותה ההפקרות שדיברנו עליה לעיל. וזהו אשר יתן פתחון פה לשטן לקטרג עליו ח"ו' (מתוך מכתב מאליהו ח"ד עמ' 222. ועע"ש בעמ' 166).

'אם יכולים להתחיל ולגמור אפילו פרק אחד או פסוק אחד עד שלא יגיעו לשורה – יתחילו, ואם לאו – לא יתחילו'. ואף על פי שעדיין לא החלו במצוה, ומדוע לא יתחייבו במצות קריאת שמע וייפטר

ממצות שורה – לפי שמשעת קבורה מתחלת מצות השורה, שהיא מענין הקבורה לכבוד המתים והחיים, וכיון שכן נמצא שמצות שורה קדמה לחול לפני המצוה האחרת (רא"ה; ריטב"א) [ואם יעבור בתוך כך זמן הקריאה לגמרי, כתבו הפוסקים (רמ"א; מג"א עב, ד) שצריך לקרוא קודם קריאת שמע, כיון שעדיין לא התחילו במצות תנחומין ולכאורה נראה שגם הריטב"א יודה לזה, שהרי בפועל אינו עסוק במצוה עדיין, ודלא כמוש"כ המהדיר שם].
ואין זה דומה לדין שלמעלה, היו עסוקין בהספד נשמים אחד אחד וקוראים, ואילו כאן אנו פוטרם אותם מקריאת שמע – יש לומר ששם לא יהא עיכוב בהספד אם יקראו, שאפשר לחזור למצוותו, אבל כאן מצות שורה היא מצוה עוברת (רא"ה; ריטב"א).

(ע"ב) בסוגית 'כבוד הבריות' – עיין במובא ביוסף דעת שבועות ל, שיטות הראשונים וציוני האחרונים. וע"ע סיכומי שיטות ודינים בשאלות ותשובות לסיכום.
וראה בנספח שבסוף הספר – מאמר הג"ר יונה מרצבך זצ"ל.

'המוצא כלאים בבגדו – פושטן אפילו בשוק. מאי טעמא אין חכמה ואין תבונה ואין עצה לנגד ה', כל מקום שיש חלול השם אין חולקין כבוד לרב'. גרסת הרמב"ם: שראה את חברו לבוש בכלאים, ואפילו היה רבו שלמדו חכמה – קופץ וקורעו מעליו, שבמקום חילול השם אין חולקים כבוד לרב. וכן פסק השלחן-ערוך (יו"ד שג). [במה דברים אמורים – בכלאים דאורייתא, שוע טווי ונוז, אבל בכלאים דרבנן – כבוד הבריות דוחה, ואין צריך לפושטו בשוק. ראשונים].
ואילו דעת הרא"ש שאם היה הלושב שוגג בדבר, שאינו יודע כלל שיש עליו כלאים – אין צריך להודיעו בשוק משום כבוד הבריות, אלא יביאנו לבית ושם יאמר לו (וכן הביא הרמ"א שם. אבל אם הודיעוהו, חייב הוא או אחר לפשוט מעליו מיד, שהרי עתה הוא מזיד באיסור תורה. פוסקים).

א. גם לפי דעת האומרים שחייב אדם מן התורה להציל את חברו מאיסור (ע' שאג"א נה; כתב סופר יו"ד פג, דלא כב"ח שג ופרי יצחק ח"א כו), היינו דוקא כשבידו הדבר, כגון כאן שפושט בגדו מעליו, אבל כשאינו יכול למנעו – אין איסור מן התורה לסייעו, וגם אין בדבר לאו דלפני עור לא תתן מכשול, כל שבלעדיו היה חברו עובר ואין הוא גורם למכשול שייעשה. ואולם מדרבנן איסור לסייע ביד עוברי עברה בכל אופן. והוא הדין למומר ישראל, אסור להושיט לו דבר איסור ולסייעו (עפ"י משנ"ב שמו, א. ויש מקלים במומר. וע"ע בכללות הענין ובמסתעף, במובא בע"ז ו).

ב. אין להקשות מדוע חייב לפשוט בגד מעל חברו, והרי הלה אינו אלא 'מתעסק' באיסור זה, שהרי אינו יודע כלל שהוא לבוש בכלאים – שיש לומר הואיל ונהנה מהבגד אין כאן פטור של 'מתעסק', כחלבים ועריות (ע' שו"ת רעק"א ח) [אך עדיין אינו מיושב מה שכתבו הפוסקים לענין כהן באהל המת, שצריך להעיר משנתו ולהודיעו על כך], גם יתכן שאעפ"י שהוא 'מתעסק', יש עליו שם מעשה עבירה שצריך להפרישו (ע"ש). או אפשר שאין שייך כלל פטור 'מתעסק' ואינו מתכוין במקום שהצריכתו תורה לעשות מעשה ולהסיר האיסור מעליו, כי מ"מ המעשה לא נעשה (ע' בהרחבה במנחת שלמה ח"ב פ).

'מדלגין היינו על גבי ארונות של מתים...' דיני טומאת קבר סתום – ע' בנזיר נג-נד ובסיכומים לב"ב ק-קא.

'כל מילי דרבנן אסמכינחו על לאו דלא תסור.' יש מי שכתב שזהו הטעם לכך שכל העובר על דברי חכמים חייב מיתה (כדלעיל ד: ועירובין כא:), שלא כבאיסורי תורה שיש מהם בלאו ובעשה בלא מיתה – הואיל והאיסורים שמדבריהם הוסמכו על לא תסור האמור בוקן ממרא, לכך הוסמכו אף לענין חיוב מיתה הכתוב בו. ועל כן אין חילוק בדרבנן בין איסורים קלים לחמורים, כי גם על הקלים עוברים בלא תסור (עפ"י סמיכת חכמים לעיל ד:).

ברכות דף כ

ז'הרי שהיה הולך לשחוט את פסחו ולמול את בנו ושמע שמת לו מת, יכול יחזור ויטמא... תלמוד לומר ולאחתו – לאחתו הוא דאינו מטמא אבל מטמא הוא למת מצוה' – יש לפרש הדרש: ניקוד האל"ף בפת"ח (ולאחתו) הוא שלא כפי כללי הדקדוק, שהיה לו להיות בחטף פתח [כדרך שכתוב בפרשת אמור לענין כהן הדיוט – ולאחתו]. ולכן דרש מלשון 'איחוי' – שיצא מידי כרת המכרית נשמתו, והיינו זה שהלך לשחוט את פסחו ולמול את בנו [שדינם בהכרת] ומת לו מת – לא יטמא, לצאת מידי הכרת.

וכן אמרו (במדרש שיר השירים ה,ב) על הפסוק פתחי לי אחתי רעיתי וגו', 'אחותי' – שנתאחו לי במצרים בשתי מצוות, בדם הפסח ובדם מילה. וזה מרמז כאן בולאחתו – כלומר, אפילו אותן שתי מצוות אלו המאחים את ישראל לקב"ה – נדחות הן מפני מת מצוה (הגהות רא"מ מפנינסק [ומובא בשמו ב'העמק דבר' נשא]. וכע"ז כתב חתנו בעל תורה תמימה, פר' נשא).

דף כ

'בשני דרב יהודה כולי תנויי בניזיקין הוה'. רב יהודה לשיטתו הולך, שאמר (ב"ק ל.) האי מאן דבעי

על הוראת 'סוגיות' בשיעורי תלמוד

בענין גדול כבוד הבריות (שייך לדפים יט-כ)

הנה מאמר מאת הרב יונה מרצבך זצ"ל. (תזכיר משנת ת"ש שנשלח לראשי החינוך החרדי בארץ ישראל. מתוך 'עלה יונה' עמ' שכג ואילך):

א. בעולם הישיבות נפוצו שתי דרכים שיטתיות: א). ללמוד מסכתא כמות שהיא, כפי סדרה. ב). ללמוד סוגיות עם שורשיהן וענפיהן עד להסתעפויותיהן ועד בכלל. מי מלבד הגאונים יעז להכריע למי משתי השיטות זכות-קדימה בלימוד הישיבות. אמנם בבית הספר היסודיים כמעט בכל המקומות בחרו בדרך הראשונה - וצדקו בזה. בנוגע לנער מתחיל, ששערי התורה עדיין לא פתוחים לפניו די הצורך, אין למעשה שום אפשרות אחרת. מתחילה צריך הוא לרכוש לו ידיעה פשוטה, הכרת צורתא דשמעתתא, ורק לאחר מכן ייכנס להבנה יותר עמוקה, לתפיסת הגרעין העיקרי שבדבר.

כתוצאה מכך הורגלו לוותר על לימוד סוגיות גם בגיל המתקדם, בעת שכוח תפיסתם של הנערים התחיל להתפתח וידיעתם מתרחבת ומוסיפה. אומרים שכדי להקנות לתלמיד ידיעה אלמנטרית ויסודית כאחת, כדי להביאו עד לתכלית האידיאלית - עליית השלהבת מאליה - מוכרחים להדריכו עמוד אחר עמוד, דף אחר דף, דרך כל הקשיים של איזה פרק או מסכתא. רק בדרך כזאת הוא רוכש לו ידיעה מקפת של הענין, ידיעה אשר תשמש לו יסוד להבנתו התלמודית.

ובכל זאת לא נכון להזניח לגמרי את לימוד הסוגיות בכיתות העליונות של בית הספר. אם בהוראה הכללית מחפש המורה באיזה אופן ייטיב להשפיע על השקפות תלמידו ולחדור אל תוך לבו, וכאשר מטפל בחינוכו ישתדל למצוא את הרעיון העיקרי של איזה מאמר ולהאיר אותו מכל הצדדים לטובת התפתחות שכלו, ובלי ספק ישאל את עצמו הרבה פעמים איזה מאמר או ספר או שיר מסוגל ביותר למטרות האלה, לבנות באמצעותם מול עיניו של התלמיד בנין שלם ומשוכלל של איזה רעיון - הלא לכל זה אין בעולם אמצעי טוב יותר מלימוד סוגיא שלמה, אשר תוכנה מתאים להבנת התלמיד, שהיא מצגת לפניו את כל בנין הילוך המחשבות שלה בכל יופיו ושלמותו.

בדרך זו רוכש לו התלמיד ידיעה שלמה ומושלמת של הנושא, מתחיל להבין את כל הסתעפות הטעמים והדינים, רואה עבודת הקודש של ראשונינו. מרגיש בלבו קצת מן ההרמוניה והיופי שבתלמוד ומגודל הים הרחב הזה; וההנאה הרוחנית הזאת, ביחד עם תוכן הסוגיא, משפיעים במידה חזקה מאוד על מחשבותיו ורגשות לבו ודרכי חייו.

מיותר אולי להדגיש, שצריך לבחור בסוגיא הקרובה בענינה לתכלית זו, ובמיוחד שתהא הסוגיא מסוגלת ומתאימה להשפעה רוחנית השקפתית. אם יבחרו מחנכינו בסוגיא כזאת וילמדו סוגיא אחת או שתיים בכל שנה, כל אחת במשך חודש שלם, מובטחני שיבואו על שכרם. ואין לחשוש מפני הקושי שבדבר. אם המורה יודע להשתמש בכל האמצעים הפדגוגיים, יש

בהחלט ביכולתו להנהיג את תלמידיו אל תוך תוכה של הסוגיא. אדרבה: דווקא זאת היא תכלית הענין כולו. מובן מאליו, שהמורה עצמו צריך לדעת את הסוגיא בכל עומקה, הן מידיעתו הוא, הן על ידי הוראות שניתנו לו, כיצד לחדור לפני-ולפנים בסוגיא מתוך הבנה אמיתית. בשורות הבאות ימצאו הקוראים דוגמה למה שכתבתי, שמתוכה יכירו את הערך המוסרי והחינוכי של לימוד סוגיא, וכי ניתן להיכנס גם עם נעים לתוך עומקה של הלכה ולתוך אמיתות הדברים. גם יבואר איך אני מתאר לי את ההוראות למורה אשר רמזתי עליהן.

ב. לצורך הדוגמא בחרתי מסוגיא הידועה 'גדול כבוד הבריות שדוחה את לא תעשה שבתורה'. (מקורות עיקריים של הסוגיא בברכות יט ע"ב, בבא-מציעא ל ע"ב, מנחות לז ע"ב, שבעות ל ע"ב).

עצם הסוגיא הזאת, התנגשות ומפגש החיובים והמצוות של האדם, מהווה היא כשלעצמה בעיה מעניינת עבור תלמידים מתקדמים. על ידי לימוד סוגיא זו כהלכה, אפשר לגבש הגדרת מושגים נכונה ואמתית, שבעזרתה התלמיד ימצא ידיו ורגליו גם במקרי החיים היומיומיים. הלא גבולי וגדרות המושגים 'כבוד עצמו' או 'כבוד הבריות' מחד גיסא, 'חובות ומצוות האדם והיהודי' מאידך גיסא – מהוים חלק גדול של ערבובי המושגים בחיי ההמון. כמעט הכרחי הוא שהענין יתברר בגיל הנוער דווקא, אם ברצוננו לקדם את פני הרעה, שלא יבור לו כל אחד ואחד דרכו הוא הנראית לו ישרה בעיניו. תחת אשר יסתפק המורה בדיבורים על בעיה זו עם תלמידיו, לא ידבר, אלא ילמוד עמהם סוגיא, בכדי להכיר איך היא דרכה של תורה.

התעניינות התלמידים מתעוררת מיד אם יקדים המורה להציג בפניהם אותה שאלה יסודית אשר הסוגיא מיוסדת עליה: מה יעשה האיש ההולך ברחוב ופתאום מתברר לו שנמצא שעטני בבגדו. המכריחתו תורתנו הק' לפשוט את בגדיו לעיני כל ולבזות את עצמו או לא? או – אחד מסעיפי הסוגיא – כהן השוכב ערום בביתו ומת ר"ל שם אדם מישראל, המותר לו להתממה בחדר-משכבו עוד איזה רגעים אחדים עד שיתלבש, משום כבודו, ולא בלבד משום כבודו אלא משום כבוד האנשים זולתו אשר נפגע בהופעת איש ערום בשוק, או שמא מחויב הוא לרוץ החוצה מיד במערומיו?

ג. מנקודת מבט פסיכולוגי טוב ומעניין לשמוע תחילה מה יסברו התלמידים מדעתם. יכולים להכיר את טיבם על ידי שאלות כאלה. חובת המורה לעשות את השאלה לשאלתם האישית. האחד ישיב, שבוודאי יש לחשוש משום כבודו וגם מידת הצניעות דורשת ככה, והשני יגיד, הלא אם אחזה אש בבגדיו לא יהרהר האיש ויתפשט כרגע להציל את חייו, ומדוע לא יעשה כן בכדי להציל את נשמתו מלכלוך עבירה. עכשיו יראה המורה לשניהם, להיכן עלולים הדברים להתגלגל ולהתפתח, אם האדם מדעתו ולבו ידון בשאלות כאלה. אלא כדי למצוא פתרון האובייקטיבי, צריך לשמוע דעת ה' ותורתו, וזאת היא מטרת הלימוד המקיף והיסודי של סוגיא שלמה, המראה לנו דרך במקרי החיים כיצד להתנהג בהם. אחרי הסבר כזה יפתחו התלמידים את הספר וימצאו במסכת ברכות בדברי רב יהודה אמר רב מפורש כדברי התלמיד השני, מפני שאין חכמה ואין עצה ואין תבונה, ואם כן גם אין כבוד לנגד ה' (כפי הפשט השטחי בהטעמת דין זה).

ביחד עם זאת טוב להרגיל את הנער לחפש תמיד אחרי הבנה עמוקה בפסוקים המובאים בגמרא,

ובייחוד ביחס אל הפשט האמיתי, עד שנחוץ להתוודע גם אל המקור הראשון אשר חז"ל השתמשו בפסוק מפסוקיו במובן הדרש הנוכחי.

אמנם המשך הפסוקים במשלי אין חכמה וגו' לנגד ה'. סוס מוכן ליום מלחמה ולה' התשועה מלמד, כי הפשט האמיתי הוא, שאין חכמה ותבונה ועצה מועילות כלום לנגד ה', וכמו הסוס במלחמה והגיבורים כאין נחשבו לפני ה' כן החכמים כבלי מדע והנבונים כבלי השכל לעומתו. ובכל זאת הדרש בש"ס אינו מתנגד אלא דווקא מתאים הוא לפשט. שאם חכמה אינה מועלת, אז גם אינה חשובה (ע' רש"י) ואינה ראויה לכבוד, אם כבוד ה' עומד כנגדו. אפילו הרב שבפעם אחרת מצוה לכבודו, ועל אחת כמה וכמה האדם הפשוט, אין כבודו חשוב כרגע. ובוזה מבואר טעם שהזכירה הגמרא כבוד הרב, מה שתמוה לפי הפשט השטחי (אם לא נגרוס כהרמב"ם אשר על שיטתו נדבר להלן), אבל אחרי ההבנה הנ"ל רואה התלמיד בבירור את האחידות השלמה שבין הפשט לדרש.

ויסב המורה את המבט של תלמידיו גם אל אותו מקור יסודי בתנ"ך לשיקול המושגים; כבוד שמים או כבוד האדם? אל אותה שיחה קצרה ורב-התוכן שהתנהלה בין דוד מלך ישראל למיכל רעייתו (שמואל-ב ו) המבררת את ההבדל בין כבוד מדומה לכבוד אמיתי – כדי להשלים בזה ולתקן כראוי את ציור המושגים במוח הנער.

למטרה זו נחוץ גם לעיין במקור הראשון של הדרש הזה: שאין חכמה חשובה לנגד ה' (סנהדרין פ"ב), להרגיש מה היה בלב פינחס באותם הרגעים הקודמים לקנאתו, להבין את הרגשות של ענוה וכבוד אשר פעמו בלבו כאשר קם מול רבו הגדול ובמעמד סבו ומורו, להכיר צדקת החלטתו שלא להשגיח על כבודם היות שנפגע כבוד ה'. כל זה שייך להבנת הסוגיא באותה מידה שזה נוגע להשפעת הנושא על התלמיד מבחינה חינוכית.

ד. אין אפשרות לבאר במסגרת המאמר דנן את כל הסוגיא. אולם ברצוננו לפחות להצביע ולהמחיש, עד כמה נחוץ לחדור אל תוך משמעותה הפנימית גם בלימוד עם נערים, ואיך מטעמים חינוכיים שיטתיים ראוי לסכם את תוצאות הסוגיא בכמה כללים ולבאר אותם אחרי שלמדו את דברי הגמרא.

אציג פה את ארבעת הכללים שאפשר להסיק מתוך הלימוד בגמרא, בתוספת עוד חמישה כללים, היוצאים מדברי הראשונים. הדרך הזאת טובה כדי ללמד את התלמידים דרך קצרה, שבאמצעותה יזכרו מסקנות תלמודם, ושיהיה יותר קל בעדם להבין את עומק הדברים הבאים. כללים היוצאים מהשקלא וטריא של הגמרא במסכת ברכות ובמסכת מנחות אלה הם בקיצור נמרץ:

- א. איסור התורה קודם לכבוד (אין חכמה וכו').
- ב. כבוד קודם למצוה שבממון (והתעלמת).
- ג. כבוד קודם לאיסור דרבנן (ברייתא וגמרא).

ד). כבוד קודם למצות התורה בשב ואל תעשה (ולאחותו).
 נוספים לזה שלושה כללים, כל אחד לפי שיטת ראשון מסוים, האומר לתרץ בזה מה שלכאורה נראית סתירה משבועות (ל ע"ב) נגד כלל ד', שהרי מצינו כי תלמיד חכם צריך לבזות את עצמו להעיד בדבר איסור לקיים מצות הגדת עדות הגם שהלא היה אלא שב ואל תעשה. הם מגבילים את כלל ד' שאינו נוהג אלא:

- א). בפגיעת כבודו גדולה (לפי התוספות בשבועות בתירוץ א');
 - ב). אם מניעתו מהמצוה אינה מביאה אחר לעבירה (שם לפי תירוץ ב');
 - ג). בכבוד אחרים ולא בכבוד עצמו (הרמב"ם לפי פירוש התומים).
- עוד שני כללים מוסיפים בעלי התוספות בברכות, אבל אין הלכה כמותם, למרות שיש סיעתא לדבריהם מגירסת רב האי גאון המובאת בספר 'תורת האדם' לרמב"ן:
 א). כבוד קודם לטומאת כהנים;
 ב). כבוד קודם לטומאת נזיר.

אחרי סיכום זה, שהוא חשוב מבחינה פדגוגית בכדי לחזק את זכרון הלומד ובכדי לברר לפניו מה שמצא, ירד המורה עם תלמידיו לתוך עומק ההלכה וירגילם שלא להסתפק לעולם בדברים שטחיים, אלא ילמדו שלא לנוח ולא לשקוט, עד שיתפסו בשלימות את הדבר ויהיו מתאמצים למצוא וללבן את הגרעין העיקרי של הדברים.
 בנוגע לכלל הראשון הלא נעשה הבירור תיכף בהתחלה, כנזכר, בתורת הקדמה לכל הלימוד. לצורך הסיכום די אפוא לחזור על הדברים שנאמרו מקודם.

ה. דווקא הכלל השני שדברי הגמרא (בבא מציעא ל ע"ב) אודותיו פשוטים וברורים, יש להעמידו במכרז הסקירות, מפני שהוא מפיץ אור על כל הסוגיא בין מבחינת הלימוד ההלכתי בין מבחינת החדירה לתוך הגרעין ההשקפתי הגנוז בסוגיא. לפיכך יש ללמוד את מקורו במשנה ובגמרא. וגם מופיע שם המעשה הנהדר מצדקת רבי ישמעאל ברבי יוסי אשר ממנו לומד הנער לעשות הטוב והישר, והוא גם מקור מחלוקת הרא"ש והרמב"ם אם מותר לו להחמיר על עצמו על ידי שמחזיר האבדה לפני משורת הדין, ואולי אף מצוה ורוממות נפש לעשות כן, כדברי הרמב"ם, או אם אסור לתלמיד-חכם לבזות את עצמו ואם רוצה לעשות לפני משורת הדין יעשה על דרך ר' ישמעאל ב"ר יוסי לשלם הדמים. הלא זה הוא המקור היחידי בתורה שנרמז בו על הצטלבות והתנגשות החיובים – חיוב הכבוד, וחיוב המצוה – הניצבים זה לעומת זה. התורה פוטר את האדם מקיום מצוה, כשזה נוגד את כבודו, רק שאין ללמוד ממצוה שבממון לדבר איסור.

אי אפשר להאריך ולהביא בכיתה את כל הקשיים והפולמוס שהביאו לביאור הבא. אבל הביאור עצמו, היוצא בהירות מתוך דבריו הקצרים של ה'אורים-ותומים', כדאי וראוי להתבאר בפני התלמידים במסגרת סוגיא זו מפני שממנו זורח אור על כל העניינים המודברים. מדוע באמת התורה פוטר את היהודי ממצות השבת אבדה רק משום כבודו, מה שלא עשתה במצוות אחרות? (גם ה'פני יהושע' הקשה בברכות, הלא מסקינן במקומות אחרים, דילפינן איסורא מממונא?) התשובה היא: רצון התורה שלא לתבוע בזה מן האדם למחול ולוותר על כבודו בכדי לקיים את מצות ה', להשיב אבדת אחיו, אלא מוטב ימחול אחיו על ממונו שאבד ממנו ולא יגרום לפגוע בכבוד המוצא. אם בין כך ובין כך האחד צריך למחול פה, זה על ממונו

או זה על כבודו, מוטב ימחול בעל האבדה ולא זה המוצא. (גם בעלי התוספות מרמזים ביאור זה בכותבם בשבועות על מה שבממון נדחית המצוה 'שאני ממון דאתיהיב למחילה'). כאן יעיר המורה לתלמידיו שייזכרו במאמר ר' יוסי – והוא אביו של ר' ישמעאל הנזכר למעלה! – בפרקי אבות פ"ב 'יהי ממון חברך חביב עליך כשלך', ויטעים, כמה צריך להיות חביב עלינו כבוד חברנו, שכדי שלא לנגוע בכבודו נמחל אפילו על ממונו. מעתה נתברר לנו גם מוצא דעתו של רב, באמרו את הכלל הראשון, כי מאחר שתוה"ק מדברת רק במקום זה מפגישת החיובים ופוטרת האחד משום כבודו. מפני שימחל האחר, אם כן באיסורים, ובכל מקום שאין אחר שימחל על שלו, בודאי אסור לו להקפיד על כבודו והמצוה קודמת.

ו. עכשיו גם הכלל השלישי מופיע באור חדש. מפני מה כבוד הבריות דוחה איסור דרבנן ולא העמידו דבריהם במקום הזה? הלא דווקא בסוגייתנו אנו רואים, שחז"ל הקפידו להודיענו שגם איסור של דבריהם נכלל באיסור תורה 'לא תסור' רש"י בלשונו הנקיה והטהורה, שהמורה צריך לשוב ולהעריך אותה על התלמידים בכל הזדמנות, כותב וחוזר וכותב (בברכות) שחכמינו מחלו על כבודם, 'אחלו איקרייהו', ולא העמידו את דבריהם.

ומזה היה נראה – ובוודאי אפשר לבאר את הדבר גם לנערים – שחכמינו ז"ל קבעו את דרכם הם על פי אותו דין המפורש בתורה שדיברנו אודותיו זה עתה. חז"ל מצאו שהתורה מכריחה את האדם לוותר על שלו ולמחול על ממונו, בכדי שלא יבוא הפסד לזולת על ידו, כגון שעל ידי זה שתתקיים בעדו מצוה של השבת אבדה, ייאלץ האיש המשיב למחול על כבודו ולהתבזות. מכאן דנו גם הם, שחובתם למחול תחילה על דבריהם אם עלול שיגרמו פגיעה בכבוד הבריות, והוכיחו בזה שגם עליהם מוטל הדבר לא לגזור גזירות סתם, באשר אם תהיינה הגזירות הללו בתוקף יהיה כל יהודי נאלץ לשומרם כמו שאר מצוות ה' מלאו ד'לא תסור'. אי לזאת 'אחלו איקרייהו' והצילו את זה מחילול כבודו, כמו שבעל האבדה מוחל על אבדתו במצוות התורה ומציל ככה את המוצא מבזיון.

הכלל השלישי מופיע עכשיו בהארה חדשה ודומה לכלל שקדם לו. לא שהכבוד דוחה בשניהם את המצוה, אלא הכבוד גורם שהאחר ימחול על שלו ושוב אין כאן מצוה; כי אם האחד צריך למחול, או זה או זה, זה על ממונו – או על קיום גזרותיו – או זה על כבודו, מה ראית לקפח את האחרון? מוטב יגמול הראשון עמו חסד, יותר, ויפטור בזה את השני ממצוותו. התלמיד יבין זאת, ימצא נחת והנאה באחדות ושלמות הבנין, וגם שכלו מתחדד וילמד אחר כך לנתח עניינים. דרך אגב אעיר, כיצד עכשיו מתורצות כמה וכמה קושיות גדולות בסוגיא זו, מלבד מה שדברי רש"י ולשון הזהב שלו נתבררו ועומדים בזהרם. שכן הקשו רעק"א בשבת (פא ע"ב) והמהרש"א והטורי-אבן במגילה (ג ע"ב) על פרש"י שפירש הטעם שכבוד הבריות דוחה איסור דרבנן מוהתעלמת, והלא שם הנדון בדבר שבממון וגם בשב ואל תעשה? אבל מעתה מוצדק פירושו, שבאמת למדו חכמים אף לעצמם שלא יהיו גוזרים גזירותיהם כשיהיו מתנגדים לכבוד האדם, ומזהיכן למדו, ממה שצויתה תורה לבעל האבדה שימחול על שלו ובלבד שלא ייגרם בזיון לחברו.

גם בלא זה יבוא המורה בהמשך לימוד הסוגיא לבאר את ההבדל בין אם איזה איסור נדחה לבין אם כל בסיסו ניטל מתחתיו ושוב אין איסור בעולם, כעין מה שאמרנו בהשבת אבדה ובמצות דרבנן. רש"י כותב בברכות (כ ע"א) שטומאת כהן ונוזיר במת מצוה לא דחיה היא, אלא

שבכלל לא נאמר האיסור במקרה כזה מתחילה. בעלי התוספות שם מקשיין עליו. ובכדי להבין כראוי דברי רש"י ולהצילו מקושיית תוספות, הרי מכל הפירושים שנאמרו להצדיקו טוב לבחור בדברי הרמב"ן (בספרו 'תורת האדם') שמכיון שאי אפשר לקבור מת מצוה מבלי שיתטמאו ואעפ"כ כתבה תורה שיטפל בו כהן ונוזר, נקרא היתר ויציאה מן הכלל מתחילה (כמו למצות ייבום שהיא לא דחיית איסור אשת אחיו אלא היתר ויציאה מן הכלל מתחילה), אבל כבוד הבריות והדומה לו שאפשר לקיימם בעלמא בלא האיסור אם כן נקרא דחיה. ומה מאוד ייזוהר המורה בדבריו, שלא ילמדו התלמידים ממנו להקל ראש ולחלל מצות דרבנן ח"ו באיזה מקרה בחייהם, באמנם שכבוד הבריות מתנגד למצוה ולא גזרו חכמים במקום הזה. ידע מה שהעיר בעל תשובות 'חות יאיר' שהוא קוהה מאוד בדברים שלא נזכרו בש"ס אם להשתמש בכלל ג' גם בהם. כן מראים גם דברי הר"ן בתחילת פרק המצניע בשבת. חוב גדול רובץ על כל מורה ומורה, להשגיח שלא תצא תקלה מהלימוד, היות שהתלמוד עלול להביא את מי שלא הבינו כראוי, והוא חושב את עצמו תלמיד חכם, לידי טעות בהבנה. ונחוץ להקדים בזה רפואה למכה.

ז. עתה נגיע לביאור הכלל הרביעי – האחרון. דוקא הכלל הזה מחנך את הלומד להיות מתון במחשבותיו עד שידע את כל הדברים. בשעה שהלומד כפי סדר הש"ס עלול לסבור שכבר השלים והבין את העניין שלמד, מראה לו לימוד הסוגיא את גודל ים התלמוד בשטחו הענקי, עד שמרגיש בלבו שכל מי שלא למד את כולו עלול לבוא לידי תוצאות-שווא ומסקנות כוזבות. מי שהעמיד את הכלל הרביעי על פי הגמרא בברכות בלבד טועה הוא. הגמרא בשבועות תובעת מהיהודי לקיים מצות הגדת עדותו בדברים של איסור, למרות שהוא נאלץ לזלזל אגב-כך בכבודו, אף שבמקרים אחרים הכבוד דוחה מצוה בשב ואל תעשה. סתירות הגמרות, הנראית פה לעין, שימשה לראשונים יסוד לדבריהם החודרים בעומקה של הלכה. כבר הבאנו למעלה שלוש הדעות שנאמרו לפרש החידה וכולן מגדירות ומגבילות את הכלל הרביעי באופן יסודי. טוב הוא לנער שילמד בגיל מוקדם את גודל חכמת הראשונים, יופי ואומנות סברותיהם, במצאם פשרה בין המקומות הסותרים זה את זה, ויותר מזה, את רוממות מחשבותיהם של מסדרי התלמוד שהעמידו שתי הגמרות פה ושם בלי לפשר ביניהם – מפני שפשוט היה להם הפשר, ומפני שרצו שהלומד בעצמו יתאמץ לחדור אל האמת. יחפש התלמיד למצוא בעצמו את ההבדלים ההלכתיים בין התירוצים השונים, ומה טוב אם המורה ידריך אותו וינהגהו בזה, עד שימצא את הדבר מדעתו.

יש הבדל רב בין אם נפרש שהכלל ד' נוהג רק בפגיעת כבוד גדולה, כגון לעמוד ערום ברחוב או בזיון המתים, כתירוץ הראשון של תוספות בשבועות (וכן סוברים בעלי התוספות בבבא-מציעא) ושזה הטעם מחייבו לתלמיד חכם שיקבל עליו הבזיון הקטן לבוא בפני בית דין קטן ממנו, לבין אם נפרש כתירוץ השני שבתוספות שם, שאין היתר לו לשבת בביתו ולא לבוא להעיד מפני שיבוא על ידו יהודי אחר (במקרה שלפנינו: האשה הרוצה להינשא, כסבורה היא שבעלה מת) לידי עבירה, ואם כן שוב אין זה שב-ואל-תעשה אמיתי. ההבדל הוא מבחינה מעשית. לדוגמא: יודע הוא עדות בדין נפשות לחובת הנאשם, או לעדות החודש, הרי לתירוץ הראשון צריך הוא לבוא, ולא לתירוץ השני (וזה עוד ראייה שגם התוספות בסנהדרין יח ע"ב סוברים כתירוץ הראשון); או אם הוא יודע שחבירו בשוק לובש כלאים או שמת מוטל בבית

שהכהן ישן, האם מותר לו משום כבוד חבירו לשבת בטל ושלא להגיד לו כל זמן שהבזיון הגדול הזה לא סולק (תירוץ הראשון). או שאסור לו להימנע מלהגיד לו מאחר שזה עובר במעשה על מצות ה' ודומה לקום עשה (תירוץ שני). גם הרעיון המוסרי שבשני התירוצים מענין מאד. לבזיון קטן ופגיעת כבוד פשוטה אין לחשוש אם יש עליו לקיים מצות ה' (תירוץ ראשון). אולם האחריות והערבות בשביל מעשי חברו הן חזקות במדה כל כך מרובה, עד שמעשי חברו נחשבים כאילו הוא היה עושה דבר, הגם שאצלו כשהוא לעצמו אינה אלא מניעה ממעשה (תירוץ שני).

רעיון מוסרי יוצא ונובע גם מדברי הרמב"ם, אשר שיטתו נוטה משיטות בעלי התוספות, שכן הרמב"ם מחייב לתלמיד-חכם שיעיד אף בפחיתות כבודו גם בעדות נפשות, או מכות (הל' עדות פ"א ה"ב) שלא כתירוץ השני של תוספות; ומחייבו לאדם שלא יימנע בשב-ואל-תעשה מלהגיד לחבירו שכלאיים בבגדו, ולקרוע הבגד מעליו בבזיון גדול, שלא כתירוץ הראשון, הגורס שהיתה לו הרשות להמתין זמן מועט בקיום מעשה המצוה עד שיבוא זה לביתו. הרמב"ם, כפי שפירש שיטתו ב'אורים ותומים', מחלק באופן אחר בין שתי הגמרות. הוא מבדיל בין כבוד עצמו שאסור לו להימנע מאיזו מצוה בגלוי ולו יהי בשב-ואל-תעשה, כמו בהגדת העדות (רק בהשבת אבידה מותר מאחר שהלז מחל על שלו), לבין כבוד אחרים, אשר ביחס אליהם שריר וקיים הכלל הרביעי שהצגנו למעלה בכל תוקפו. בברכות המדברת הגמרא מכבוד אחרים, (מלבד בהשבת אבידה שהראיה באה מכוח קל-וחומר), בשבועות מכבוד עצמו, ואין להשוותם זה לזה. הרמב"ם גורס בברכות במאמר היסודי של רב יהודה אמר רב: 'הרואה כלאיים בבגד חבירו קורעו מעליו', שאפילו על כבוד אחרים אין לחוס במקום עבירה, אפילו על רבו (בפשטות יש להבין עכשיו הנמקת הדין הוזה שכבר דיברנו אודותיו למעלה). גם מעשה הקנאות של רב אדא בר אהבה, שקרע באי-סבלנות בגד של אשה שהופיעה בשוק בתלבושת לא צנועה והוזקק לשם לה כשהתגלתה נכריה ארבע מאות זוז, גם סיפור זה מתאים בסידורו בש"ס אחר זה (ברכות כ); ובפרט לאותם המפרשים שלא מחמת אי-צניעות הבגד האדום קרעו מעליה, אלא מפני שראה שעטנו בבגד.

הארה אחרת מקבלת בעייתנו על ידי פירוש הרמב"ם, לא בלבד לענין כל הדינים המסתעפים הימנה, כי גם לצורך הבנתה ההשקפתית. גם כבוד אחרים מצוה היא ועל ההתנגשות בין המצוות אנו מדברים. כבוד עצמו נדחה, כמובן, מפני כל דבר ה'. מה לך כבוד גדול יותר מלקיים דברי התורה הקדושה. ואף גם זאת: מצות כיבוד אחרים נדחית גם היא על ידי איסור תורה. אין השאלה: מה לעשות אם הכבוד מתנגד למצוה, אלא: מה לעשות אם שתי מצוות זו של כיבוד חו האחרת נפגשות? כאן התלמיד מתחיל להבין, שטעה בהבנתו כאשר חשב שכאילו צו אנושי, מתנגד למצות התורה, באמת אין שטח וגבול בחיי האדם הפנוי ממצוות ה'. גם כיבוד הבריות בכלל המצוות הוא. כמו כן נתברר בזה מה שהגמרא בברכות מסתייעת בראיה ממת מצוה, ומתפלא הלומד, מה היחס בין מת מצוה, חיוב דתי ממצות התורה, לכבוד הבריות, ואם שם נדחית מצוה כמו פסח ומילה, תידחה גם כדי להציל הבריות מבזיון, מפגיעה בכבודם? עתה ראינו שרק ממצוות אנו מדברים, מן המצוה לכבוד הבריות, ולא מן הגישה הנפוצה ביחס לכבוד האישי. גם כבוד הזקן מצוה היא, גם כבוד המלכים, (ואף ראיית מלכי אומות העולם משתייכת לסוג של כיבוד מלך ישראל, מלך המשיח, שאם יזכה יבחין בין מלכי ישראל ובין מלכי אומות העולם, בין אם נפרש שרק עי"ז נראה הכבוד הגדול להפליא שיהיה למלך המשיח, או שנפרש

שהכרת פניהם תראה לנו ההבדל ביניהם, לבין המידה שהם הגונים וראויים לכבוד זה, מכל מקום ראייה זו תגדיל כבוד למלכנו, רעיון נהדר ונשגב) וגם כבוד הבריות נתחייבנו בהם משום מצוה. שאין אנושיות שאינה מצוה.

ח. אחרי לימוד הסוגיא סתם, ואחרי בירור כל כלליה, יש להסב תשומת לבם של התלמידים גם אל ההלכה המעשית. הלא עיקר הלימוד ותכליתו להביא לידי מעשה. ידע הלומד מנעוריו שכל מה שלומד הוא בכדי לשמור לעשות ולקיים. יתרגל לחפש בשולחן ערוך אחרי הדינים הנובעים מהגמרא. גם עכשיו ילמד המורה עם הנערים סעיפים בשולחן-ערוך אשר מובאת בהם הלכה פסוקה בנושא סוגיתנו. (א"ח סי' י"ג, יו"ד סי' ש"ג, וסי' שע"ב).

יראה התלמיד שהשולחן-ערוך עצמו פוסק כרמב"ם, המפרש את הגמרא בברכות בכבוד אחרים ובכל זאת מחייב לקרוע בגד חבירו מעליו בכלאיים דאורייתא, ואם-כן אף את הכהן השוכב ערום בביתו צריכים להקיצו ולהגיד לו מיד שנמצא מת בבית והוא מוכרח לרוץ ערום החוצה; ואילו הרמ"א על פי גירסתנו בגמרא אין דעתו כן. סובר הוא כהרא"ש (וכתירוץ הראשון של התוספות בשבועות) שבבזיון גדול אין מן הצורך להגיד לו מיד, אלא יקיץ את הכהן ויאמר לו שילבש בגדיו, ורק אז יגיד לו; וכן המוצא כלאיים בבגד חבירו יקראהו מתחילה לבית טרם שיודיעהו. ואם יש אפשרות ללמוד בכיתה את דברי הרא"ש בפנים (פ"ח דנדה) מה טוב, כי שם יראה התלמיד גם את דברי הירושלמי (ואין כאן מקום לדבר על שיטת ר' זירא המובאת שם שכבוד הבריות דוחה אפילו איסור תורה גמור לפי שעה, שיש לפלפל אם דעתו ככה בכל איסור, או אפשר רק באיסור כלאיים ושטענו שאין האיסור אלא להניח הבגד עליו ולהישאר בבית שבו הטומאה, ודמי לשב"ו-אל-תעשה, אף שהבבלי מחשבו לקום ועשה, ואכמ"ל) ויספר המורה להם מעשה מענין ומלא חן משיבת ר' אמי בירושלמי אשר ממנו למד הרא"ש את שיטתו שאין צריך להגיד לחבירו בעת שמתבזה על ידי אמירתו.

ודרך אגב יכול המורה לספר לנערים על ההבדל המעשי שנתהווה בעקבות חילוקי-דעתם בין הספרדים, שדרכם לפסוק כשולחן ערוך המחמיר פה כדברי הרמב"ם, לבין האשכנזים המכריעים כהרמ"א.

ט. מעתה יתחוויר לכולנו כמה מרובה תועלת לימוד סוגיא זו בפרט ולימוד סוגיא בכלל, כמה מרובה תוכנה המוסרי וההשקפתי, שאינו נפתח אלא למי שמעמיק בה ולא בלימוד הרגיל, כיצד גדול ליטוש השכל ושינון חריפות ההגיון וההסברה ובירור המחשבה שיש בסוגיא כזאת, מה שאינו כן אם מסתפקים בלימוד דף אחר דף. והלא בית הספר שם לו את כל זאת לתכליתו. מדוע זקוק המורה לבחור מתוך ספרי קריאה את החומר המועיל לחינוך הכוחות המוסריים והשכליים של הנוער, ויותר מכל, מה לו לחפש איך לחזק ולעודד אמונה ויראת שמים, בה בשעה שיכול לבחור באיזו סוגיא המסוגלת הרבה יותר למטרות האלו? העקביות והיסודיות שבלימוד סוגיא, הטורח לשכלל ולשפר הבנין, אינם מצויים באותה מידה בלימוד הרגיל כפי סדר הש"ס; וגם הבחירה לבחור פעם אחרי פעם איזו סוגיא המטפלת בבעיה אחרת, בעיה שהיא טובה דוקא לתלמידים אלו, ניתנת אך ורק בלימוד הסוגיא.

ומבקש אני שלא לטעות בהבנת הצעת. לא עלה על דעתי להחליף את הלימוד הרגיל בלימוד הסוגיא. בודאי אין לזוז ממה שנהגו ללמוד דף אחר דף. נחוץ מאוד להניח במקומה דרך זו שהיא חשובה גם מטעמים חינוכיים ושיטתיים. אבל נוסף לזה רצוי מזמן לזמן, במשך שבועות אחדים, חודש אחד בערך, לתבל ולהשלים את הלימוד הרגיל על ידי לימוד איזו סוגיא הראויה ומסוגלת למטרה זו.